

**TAJEMNICE ODRZECHOWEJ – INTERDYSCYPLINARNY PROJEKT
EDUKACYJNY JAKO PODSTAWA DLA DZIAŁAŃ KONSERWATORSKICH
RATUJĄCYCH ZABYTKOWE WYPOSAŻENIE DAWNEJ CERKWI
W ODRZECHOWEJ**

Łukasz Wojtowicz, lukasz692@wp.pl
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie
ul. Krakowskie Przedmieście 5, 00-068 Warszawa

STRESZCZENIE

Projekt Tajemnice Odrzechowej to wspólne przedsięwzięcie studenckiego *Koła Rzemiosła i Ochrony Niematerialnego Dziedzictwa Kultury* działającego na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki warszawskiej ASP oraz Stowarzyszenia na Rzecz Rozwoju Wsi Odrzechowa. Głównym celem było uratowanie zabytkowego wyposażenia dawnej cerkwi w Odrzechowej (obecnie kościoła rzymskokatolickiego), które odnalezione zostało na strychu świątyni. Poza ochroną odnalezionych zabytków zaplanowana została również szeroka akcja edukacyjna oparta o warsztaty artystyczne oraz wykłady dotyczące sztuki cerkiewnej oraz ochrony dziedzictwa. Zajęcia plastyczne prowadzone były przez studentów, natomiast wykłady – przez pracowników Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Dzięki naszym działaniom udało się zinwentaryzować oraz zabezpieczyć cenne obiekty, m.in. fragmenty trzech ołtarzy bocznych, z XVIII i XIX wieku, elementy architektury ikonostasu oraz kilka drobnych ruchomości (m.in. krzyże procesyjne z XVIII i XIX wieku). Przeprowadzone warsztaty i wykłady wzbudziły wśród mieszkańców potrzebę podjęcia kolejnych inicjatyw mających na celu ochronę oraz promocję lokalnego dziedzictwa.

Słowa kluczowe: ikonostas, dziedzictwo, warsztaty, Sanok, Odrzechowa

Odrzechowa secrets. Interdisciplinary educational project as a background for preservation of the original equipment from the former Orthodox Church in Odrzechowa

ABSTRACT

The main goal of our project was to preserve an original inventory from the former Orthodox Church in Odrzechowa (South-eastern Poland). Relics were found in the attic of the church. Students from the Crafts and Protection of Intangible Cultural Heritage Club from Academy of Fine Arts in Warsaw and members of Society for Development Odrzechowa Village, picked up the gauntlet together to investigate and preserve discovered "treasure". Odrzechowa secrets project had three priorities. Beside preservation of the relics, artistic workshops for local society and open lectures about icon art and heritage preservation. Artistic workshops was connected with history of the church. Participants had the opportunity to paint an icon using traditional technology. Lectures about history and cultural heritage were given by employees of the local museum in Sanok. Thanks to our actions lots of original objects have been investigated and preserved (inter alia: pieces of three altars from XVIII and XIX century, iconostasis and procession crosses). Artistic workshops and lectures built a positive platform among residents for other cultural projects for preservation and promotion of local heritage.

Key words: iconostasis, heritage, preservation, workshops

Dawna cerkiew w Odrzechowej jest jednym z licznych przykładów zaadaptowania świątyni obrządku wschodniego na potrzeby kościoła rzymskokatolickiego. Po akcji przesiedleńczej w kwietniu 1946 roku, w trakcie której większość mieszkańców wsi została ekspatriowana na Ukrainę¹, opuszczona budowla popadała powoli w ruinę. Doskonale znane są losy wielu innych cerkwi z wysiedlonych miejscowości na terenie Podkarpacia, gdzie brak opiekunów stanowił dla tych cennych zabytków swoisty „wyrok śmierci”. Adaptacja na kościół rzymskokatolicki była w tym trudnym okresie historii jedną z niewielu szans na przetrwanie². Niestety, powszechny wśród nowych użytkowników brak szacunku dla kultury materialnej dawnych właścicieli spowodował, że w wielu miejscowościach świadomie niszczone oryginalne wyposażenie świątyń. Powodem takich działań był negatywny stosunek ludności polskiej do wszystkiego co „ukraińskie” będący wynikiem bandyckiej działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii. Nie miały wpływu na taką postawę miała również komunistyczna propaganda, która podsyciała niechęć do ludności ukraińskiej, aby uzyskać poparcie społeczne dla szeroko zakrojonej akcji wysiedleńczej oraz prześladowań wyznawców kościoła greckokatolickiego³. Nie inaczej było w Odrzechowej.

Odkąd kościół został zaadaptowany na potrzeby obrządku rzymskokatolickiego (czyli od ok. 1956 roku⁴) przeprowadzono kilka remontów i re-aranżacji. W ich wyniku wnętrze świątyni w Odrzechowej utraciło swój pierwotny historyczny charakter, a oryginalne wyposażenie zostało częściowo zniszczone oraz przeniesione na strych. Obecnie nie różni się ono od większości współczesnych prowincjonalnych kościołów katolickich. Należy odnotować również fakt, że charakter przeprowadzonych prac renowacyjnych nie miał na celu zachowania oryginalnej substancji zabytkowej, lecz nadanie mu „nowego” wystroju. Ponadto do użytku wprowadzono nowoczesne elementy dyskusyjne pod względem formy, powodujące jeszcze większy „harmider” w estetyce wnętrza. Sporo inwestycji w tym zakresie przeprowadzono w okresie probostwa księdza Henryka Steca w latach 1986 – 2008. Wykonano wtedy między innymi podgrzewane marmurowe posadzki, wzniesiono nowy marmurowy ołtarz, położono boazerie, a także zakupiono tabernakulum o „oryginalnej” formie⁵.

Potrzeba przywrócenia „wartości dawności” odrzechowskiej świątyni pojawiła się wraz z nowym proboszczem, ks. Marianem Bądalem, który rozpoczął szereg inwestycji konserwatorskich przy zachowanych zabytkach ruchomych pochodzących z dawnej cerkwi. Wsparcie w tych działaniach przyszło również ze strony mieszkańców zrzeszonych w Stowarzyszeniu na Rzecz Rozwoju Wsi Odrzechowa, którzy od 2009 roku animują przedsięwzięcia kulturalne, również związane z ochroną dziedzictwa⁶.

Inspiracją do rozpoczęcia projektu Tajemnice Odrzechowej było odnalezienie szczątków oryginalnego wyposażenia wnętrza cerkwi na strychu świątyni. Słowo odnalezienie należałoby wziąć w cudzysłów, ponieważ informacje na temat tych relikwii zostały odnotowane w Katalogu Zabytków Sztuki z 1977 roku: „Na strychu fragmenty ołtarzy późnobarokowych 2 poł. w. XVIII i klasycystycznych 1 poł. w. XIX. Dwie kropielnice kamienne w kształcie kielicha 1 poł. w. XIX. Trzy konfesjonały klasycystyczne 1 poł. w. XIX. Dwa krucyfiksy procesyjne 1 poł. w. XIX. Krzyż ołtarzowy, ludowy w. XIX.”⁷. Wiedza na ich temat na pewno nie była również obca poprzednim proboszczom. Starania księdza Bądała oraz społeczników w celu uzyskania środków finansowych na inwentaryzację oraz zabezpieczenie niszczących zabytków, podejmowane w państwowych instytucjach, nie przyniosły

1 D. Nowak, *Odrzechowa-Zarys Dziejów*, Odrzechowa 2013, s. 156.

2 Wiele cerkwi zostało również zaadaptowanych na magazyny nawozów sztucznych lub zbożowe w miejscowościach gdzie powstawały Państwowe Gospodarstwa Rolne. R. Brykowski, *W sprawie Architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego*, „Ochrona Zabytków” 1957, nr 2, s.105.

3 Szerzej problem ten opisuje Grzegorz Motyka w książce *W kręgu „Łun w Bieszczadach”*, w rozdziale *Obraz Ukrainca w literaturze Polski Ludowej*, G. Motyka *W kręgu „Łun w Bieszczadach”*, *Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad*, Warszawa 2009.

4 D. Nowak, dz. cyt., s.172.

5 Tamże, s. 17.

6 Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Wsi Odrzechowa, <http://odrzechowa.c0.pl/wladze.html>, 26.12.2015.

7 E. Śnieżyńska-Stolotowa, F. Stolot (red), *Katalog Zabytków Sztuki, Województwo Krośnieńskie, Krosno, Dukla i okolice*, Warszawa 1977, s. 136.

rezultatu. W 2014 r. zlecono mi prace konserwatorskie przy jednej z ikon, która pierwotnie wchodziła w skład ikonostasu wykonanego pod koniec XIX wieku dla cerkwi w Odrzechowej przez wybitnego ukraińskiego malarza Juliana Pankewycza⁸. Podczas mojej pierwszej wizyty w parafii miałem okazję zwiedzić również strych. Widok był zatrważający. Na długości ok. 10 metrów leżała „sterta” różnych pięknie rzeźbionych elementów: kolumny, kapitele, woluty, ornamenty. W całym zbiorze można było rozróżnić fragmenty pochodzące zarówno z XVIII, jak i XIX wieku. Stan zachowania wszystkich obiektów wymagał natychmiastowej interwencji konserwatorskiej. Należało przystąpić do jak najszybszej akcji ratunkowej.

Fot. 1. Szczątki wyposażenia dawnej cerkwi w Odrzechowej zgromadzone na strychu świątyni.
Fot. M. Petrus, 2015.

Tematem ratowania odnalezionego „skarbu” udało mi się zainteresować studentów Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, działających w Kole Rzemiosła i Ochrony Niematerialnego Dziedzictwa Kultury, którego jestem opiekunem. Odzew był bardzo pozytywny i przystąpiliśmy do działania. Projekt Tajemnice Odrzechowej zrealizowaliśmy wspólnie ze Stowarzyszeniem na Rzecz Rozwoju Wsi Odrzechowa. Choć naszym zamierzeniem było uratowanie zabytkowego wyposażenia dawnej cerkwi, to w głównej mierze postawiliśmy nacisk na działania edukacyjne. Szansą na zdobycie funduszy potrzebnych do zorganizowania przedsięwzięcia okazał się konkurs grantowy Fundacji Banku WBK pod tytułem *Tu mieszkam, tu zmieniam*⁹. Razem ze studentami przygotowaliśmy wniosek, który następnie został złożony przez Stowarzyszenie. Udało się, otrzymaliśmy grant i mogliśmy rozpocząć nasze działania.

GLÓWNE ZAŁOŻENIA PROJEKTU TAJEMNICE ODRZECHOWEJ

Projekt Tajemnice Odrzechowej został pomyślany jako długofalowe przedsięwzięcie, które ma kilka zasadniczych priorytetów. Pierwszym z nich jest przywrócenie świątyni utraconych wartości historycznych i estetycznych, m.in. poprzez konserwację, restaurację oraz aranżację zachowanych

⁸ Julian Pankiewicz (Juliusz, Pańkewycz, Pańkiewicz, pseudonim: Prosten Dobromysl) urodził się 4 lipca 1863 roku w Ujściu Zielnym k. Buczacza, zmarł w 1933 roku w Charkowie. Malarz pochodzenia ukraińskiego, absolwent krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych. Autor wielu ikonostasów w cerkwiach na terenie dawnej Galicji, K. Mikocka-Rachubowa, M. Biernacka (red), *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, Warszawa 1998, t. 6, s. 419 – 420.

⁹ Fundacja Banku WBK, program *Tu mieszkam, tu zmieniam*, <http://fundacja.bzwbk.pl/programy-grantowe/tu-mieszkam-tu-zmieniam/>, 26.12.2015.

zabytków. Drugi to działania edukacyjne – warsztaty, szkolenia, wykłady, które mają za zadanie stworzyć na miejscu w Odrzechowej grupę świadomych, aktywnych społeczników mogących w przyszłości organizować oraz monitorować inwestycje związane z ochroną i promocją lokalnego dziedzictwa. Ważnym aspektem na tym polu jest również wytworzenie wśród ogółu mieszkańców odpowiedniej wrażliwości i zrozumienia dla planowanych realizacji. Istotny jest tu fakt, że obecni odrzechowianie to w większości przybyli na ten teren po 1946 r. osadnicy oraz ich potomkowie. Trzeci priorytet to promocja dziedzictwa Odrzechowej, a co za tym idzie – całej wsi jako miejsca atrakcyjnego dla turystów.

DZIAŁANIA EDUKACYJNE

Jak wspomniano wcześniej, fundamentem projektu była akcja edukacyjna, którą prowadzono na dwóch polach: warsztatów praktycznych oraz otwartych wykładów. Wśród odbiorców przekazywanej wiedzy wyróżniliśmy natomiast trzy grupy:

- mieszkańcy Odrzechowej oraz uczestnicy projektu,
- studenci,
- internauci, którzy mogli śledzić wydarzenia publikowane w internecie zarówno na portalu społecznościowym Facebook, jak i na oficjalnym blogu.

W trakcie realizacji przedsięwzięcia w maju 2015 roku uczestnikom zaproponowano udział w warsztatach artystycznych dotyczących tradycyjnej techniki pisania ikon. Wybór tej dziedziny sztuki nie był przypadkowy ze względu na możliwość przekazania podstawowej wiedzy dotyczącej sztuki cerkiewnej. Przeprowadzone zajęcia zgromadziły sporą grupę zainteresowanych – zarówno dzieci i młodzieży, jak i starszych mieszkańców – a ich efektem było 15 ikon wykonanych w technice tempery jajowej na desce. Było to również ciekawe doświadczenie dla studentów, którzy mogli sprawdzić się w roli prowadzących. Działania praktyczne uzupełnione zostały prelekcjami, na temat historii regionu, miejscowej sztuki cerkiewnej a także ochrony dziedzictwa południowo-wschodniej Polski w latach powojennych. Wykłady prowadzili pracownicy Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku – instytucji powołanej do życia w celu zabezpieczenia kultury materialnej po dawnych mieszkańcach Bieszczadów i Beskidu Niskiego. Ciekawym uzupełnieniem była wycieczka studentów do sanockiego Skansenu, gdzie w rolę przewodnika wcielił się wieloletni dyrektor muzeum – dr Jerzy Czajkowski.

Do edukacyjnych aspektów projektu należy również zaliczyć wystawy zorganizowane na terenie sanockiego skansenu oraz w Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie (podczas wystawy podsumowującej działalność Akademii w roku akademickim 2014/2015 oraz Festiwalu Nauki we wrześniu 2015)¹⁰, a także akcję informacyjną prowadzoną na portalu Facebook (niektóre posty trafiały do ponad 2000 odbiorców)¹¹.

Wspomnieć trzeba także o wartościach dydaktycznych Tajemnic Odrzechowej. Studenci uczestniczący w projekcie mieli jedy-

Fot. 2. Warsztaty artystyczne dotyczące pisania ikon.
Fot. S. Pietrusa, 2015.

¹⁰ Informacje na temat festiwalu nauki na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, <http://festiwalnauki.edu.pl/spotkania/nauka-w-konserwacji-i-restauracji-dziel-sztuki>, 26.12.2015.

¹¹ <https://www.facebook.com/Tajemnice-Odrzechowej-1483471645276304/>, 26.12.2015.

ną w swoim rodzaju okazję do poznania problematyki ratowania kompleksowego, złożonego zbioru zabytkowej materii w bardzo złym stanie zachowania. Ratunkowy charakter prac był nauką skutecznej pracy w zespole co jest jedną z najważniejszych umiejętności w przyszłej działalności zawodowej. Ważnym doświadczeniem była również współpraca z mieszkańcami Odrzechowej. Była to szansa na zdobycie umiejętności odpowiedniej promocji własnych działań konserwatorskich, przekazywania wiedzy i mobilizowania lokalnej społeczności do aktywnej partycypacji w opiece nad dziedzictwem. Wszystkie omówione zagadnienia wykraczają poza program studiów, a mają istotny wpływ na funkcjonowanie przyszłego absolwenta, konserwatora dzieł sztuki, na rynku usług konserwatorskich.

DZIAŁANIA ZWIĄZANE Z OCHRONĄ ZABYTKÓW

Poza akcją edukacyjną w trakcie realizacji projektu przeprowadzono prace mające na celu zabezpieczenie i zinwentaryzowanie zabytkowego wyposażenia znajdującego się na strychu kościoła. Wszystkie odnalezione elementy zostały przeniesione do nowego pomieszczenia, oczyszczone z kurzu oraz poddane dezynsekcji. Wykonana została dokumentacja fotograficzna całego zbioru, a poszczególnym obiektom nadano numery inwentarzowe i zrobiono krótki opis. W wyniku przeprowadzonej inwentaryzacji z poszczególnych fragmentów udało się wyselekcjonować kilka bardzo cennych zabytków. Efekt był zaskakujący. Najbardziej imponujące są cesarskie wrota z ikonostasu Juliana Pańkewycza o sporych wymiarach (ok. 2,7 m wys.), będące przykładem wspaniałego snycerstwa z końca XIX wieku. Ponadto skompletowano elementy barokowego ołtarza datowanego na XVIII wiek (pomimo sporych zniszczeń są duże szanse na przywrócenie obiektowi funkcji sakralnych) oraz fragmenty dwóch XIX-wiecznych ołtarzy bocznych. Ciekawym znaleziskiem jest także drewniany, polichromowany, XVIII-wieczny krzyż procesyjny z przedstawieniami Chrystusa i Marii. Do sukcesów zaliczyć trzeba również częściowe odtworzenie architektury ikonostasu, zwłaszcza rzędu namiestnego¹².

PODSUMOWANIE

Posegregowane, zabezpieczone i zdezynsekwane zabytkowe elementy ułożone zostały na specjalnie zbudowanych regałach, gdzie czekają na dalsze działania konserwatorskie. Obecnie planowane są kolejne przedsięwzięcia, które pozwoliłyby na wykonanie badań fizyko-chemicznych oraz historycznych w celu ustalenia dokładnego datowania obiektów i ich proveniencji. Inwentaryzacja dawnego wyposażenia cerkwi w Odrzechowej jest ciekawym uzupełnieniem wiedzy na temat XIX-wiecznej sztuki z obszaru południowo-wschodniej Polski, a wykonana na jej podstawie dokumentacja pozwoli stworzyć ramowy program opieki, konserwacji oraz rearanżacji całego wnętrza świątyni w celu przywrócenia mu historycznego charakteru.

12 Najniższy rząd ikonostasu (ros. miestnyj rad) zawiera w sobie troje drzwi – centralne, dwuskrzydłowe czyli carskie wrota z przedstawieniem Zwiastowania i Ewangelistów. Po obu stronach carskich wrót znajdują się ikony tzw. miejscowe, lokalne. Następnie wrota diakońskie a po obu krańcach rzędu znajdują się ikony lokalnie czczone, po prawej najczęściej patrona cerkwi albo święta, pod wezwaniem którego jest cerkiew, po lewej, świętego czczonego w danym regionie.

Fot. 3. Imponujące cesarskie wrota z ikonostasu J. Pańkewycza po inwentaryzacji i złożeniu poszczególnych elementów.
Fot. M. Petrus, 2015.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Brykowski R., *W sprawie Architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego*, „Ochrona Zabytków”, 1957
- [2] Mikocka-Rachubowa K., Biernacka M. (red), *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. 6, Warszawa 1998
- [3] Motyka G., *W kręgu „Łun w Bieszczadach”*, Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad, Warszawa 2009
- [4] Nowak D., *Odrzechowa-Zarys Dziejów*, Odrzechowa 2013
- [5] Śnieżyńska-Stolotowa E., Stolot F. (red), *Katalog Zabytków Sztuki, Województwo Krośnieńskie, Krosno, Dukl i okolice*, Warszawa 1977

NETOGRAFIA

- [6] Fundacja Banku WBK, *Tu mieszkam, tu zmieniam*, <http://fundacja.bzwbk.pl/programy-grantowe/tu-mieszkam-tu-zmieniam/>, 26.12.2015
- [7] *Nauka w Konserwacji i Restauracji Dziel Sztuki*, <http://festiwalnauki.edu.pl/spotkania/nauka-w-konserwacji-i-restauracji-dziel-sztuki>, 26.12.2015
- [8] Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Wsi Odrzechowa, <http://odrzechowa.c0.pl/wladze.html>, 26.12.2015
- [9] Strona projektu na portalu Facebook, <https://www.facebook.com/Tajemnice-Odrzechowej-1483471645276304/>, 26.12.2015